

УДК 37 (09) (477.53) «18/19»

Тонконог Ірина Віталіївна – аспірант Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України
E-mail: 197118@ukr.net

ПІДГОТОВКА ПЕДАГОГА-МАЙСТРА У ДУХОВНИХ ЗАКЛАДАХ ПОЛТАВЩИНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Анотація. Предмет дослідження автора – зміст, форми та методи підготовки вчителів в духовних навчальних закладах Полтавщини в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Головна увага зосереджується на навчальних планах та програмах психолого-педагогічних дисциплін духовної семінарії, духовних училищ, які спрямовувалися на формування вмій та навичок педагогічної майстерності. Автор переконливо доводить, що формування основ педагогічної майстерності майбутніх вчителів забезпечувалось високим професіоналізмом викладачів духовних закладів. Формуванню вмій та навичок педагогічної техніки вихованців в духовних навчальних закладах Полтавщини сприяла цілісна система підготовки майбутнього вчителя, яка включала: вивчення теоретичних дисциплін, практичну підготовку, індивідуальну діяльність студентів, позааудиторну та самостійну роботу.

Ключові слова: педагогічна майстерність, вчитель, духовна семінарія, духовні училища, церковно-приходська школа.

Tonkonog Irina – Postgraduate Student of the Institute of Pedagogical and Adult Education of the NAPS of Ukraine
E-mail: 197118@ukr.net

PREPARATION OF MASTER TEACHERS IN SPIRITUAL INSTITUTIONS POLTAVA (LATE XIX –EARLY XX CENTURY)

Summary. The subject of author's study is the content, the forms and the methods of teachers' preparation in religious educational institutions in Poltava region at the end XIX- at the beginning XX centuries. The main attention focuses at the curricula and at the program of psychological and pedagogical subjects of theological seminaries, theological colleges which were directed on the forming teachers' skills. The author proves that the forming the basics of pedagogical techniques of the future teachers was provided by highly professional teachers of religious schools. The formation of skills of educational technology students in theological seminaries contributed integrated system of training future teachers in religious educational institutions in Poltava region, which included the studying of theoretical subjects, practical training, individual activity of the students, out of classroom and independent work.

Key words: pedagogical skills, teacher, seminary, seminary, church-parish school.

Вступ. Суб'єкт-суб'єктна парадигма освіти вимагає майстерного вчителя, здатного виявляти творчу ініціативу у професійній діяльності, яка базується на гуманізмі й розкривається в доцільному використанні методів і засобів педагогічної взаємодії у кожній конкретній ситуації навчання і виховання, забезпечує самореалізацію особистості учня та його саморозвиток. Одним зі шляхів розв'язання цієї проблеми є звернення до накопиченого досвіду підготовки вчителя-майстра в навчальних закладах України в кінці XIX – на початку XX ст.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблеми теоретичних основ вдосконалення професійної підготовки вчителя присвячені науковій дослідженню О. Абдуліної, М. Євтуха, В. Кан-Калика, Л. Нечепоренка, Н. Хмель, Н. Кічука, Г. Троцько та ін. Аналіз процесу формування педагогічної майстерності майбутнього вчителя розглянуто в наукових розвідках Є. Барбіної, І. Зязюна, Н. Кузьміної, Н. Тарасевич та ін. Окремі історичні аспекти професійної підготовки вчителів висвітлено в працях Н.М.Дем'яненко, Л.В.Задорожної, І. Киричок, І. Кравченко, О. Лавріненка, С. Лисенко, О. Лук'яченко, Ю. Радченко та ін. Освітню діяльність духовенства Полтавської єпархії досліджено в працях С. Федоренко.

Мета статті – здійснити аналіз процесу становлення професійно-педагогічної підготовки вчителів у духовних закладах Полтавщини в кінці XIX – на початку XX ст. *Методи дослідження*, що використовувалися для отримання об'єктивної інформації та доказовості тверджень: загальнонаукові (аналіз, синтез, порівняння, зіставлення, систематизація) – з метою визначення ступеня наукової розробки проблеми, а також для вивчення і класифікації історичної, філософської літератури, архівних матеріалів, публікацій у періодичних виданнях; історичні (хронологічний, історико-типологічний, логіко-історичний) та порівняльно-історичний – для вивчення передумов становлення професійної підготовки вчителів в духовних закладах Полтавщини та шляхів її здійснення у хронологічній послідовності й динаміці.

Результати дослідження. Проблема підготовки педагога-майстра в духовних закладах Полтавщини у кінці XIX – на початку XX ст. є однією із недостатньо вивчених науковцями аспектів у галузі освіти (на прикладі функціонування Полтавської семінарії як середнього духовного навчального закладу, духовних училищ як початкових духовних навчальних закладів) та початкової народної освіти (на прикладі церковнопарафіяльних шкіл, шкіл грамоти, вчительських шкіл).

Діяльність духовних навчальних закладів у досліджуваній період на території Російської імперії, до складу якої входив Полтавський регіон, регламентувалася «Положенням про початкові народні училища» (1864 р., 1874 р.), «Правилами про церковнопарафіяльні школи» (1884 р.), «Правилами про школи грамоти» (1891 р.).

Значне зростання кількості церковнопарафіяльних шкіл та шкіл грамоти в пореформений період обумовлювалося спрямуванням

державно-освітньої політики на посилення впливу релігії в справі освіти. Як зазначають дослідники, у Російській імперії у цей часовий проміжок уряд ставив за мету відродити авторитет церкви за допомогою створення єдиної системи духовної освіти, що в свою чергу, вимагало оптимізації професійної підготовки священнослужителів. Згідно з реформами обер-прокурора Д. Толстого в 1867-1869 рр. духовні навчальні заклади почали функціонувати як безстанові, надаючи можливість світським дітям вступати до семінарій (нарівні з вихованцями з духовних сімей отримувати стипендії).

У пореформений період розвиток початкової освіти в Полтавській єпархії відбувався динамічно під впливом значних змін у соціально-економічній і політичній сферах. За переписом населення, у 1896 р. у Полтавській губернії нараховувалося 381627 осіб шкільного віку. У 377 церковних школах навчалася 32482 школярів, працювали 944 вчителі, у 544 школах грамоти – 15349 учнів. Освітня підготовка вчителів церковно-приходських шкіл була недостатньою: з 944 педагогічних працівників мали середню спеціальну освіту лише 131 особа, що становило 14 % [10, с. 236].

Збільшення мережі церковно-парафіяльних шкіл, шкіл грамоти, духовних семінарій, духовних училищ, жіночих єпархіальних училищ актуалізувало проблему підготовки педагогічних кадрів. У пореформений період з метою підготовки та підвищення освітнього рівня вчителів початкових шкіл духовного відомства єпархіальна влада запроваджувала створення спеціальних навчальних закладів: єпархіальних жіночих училищ, які готували учителів для жіночих церковнопарафіяльних шкіл та шкіл грамоти; церковно-учительських шкіл, після закінчення яких випускники мали право працювати вчителями в початкових навчальних закладах усіх типів; другокласних шкіл з 3-річним терміном навчання з правом вчителювання у школах грамоти. З метою підвищення кваліфікації учителів організовувалися короткострокові учительські курси.

Полтавська духовна семінарія була основним навчальним закладом з підготовки священнослужителів для єпархії, оскільки готувала педагогічні кадри для місцевих навчальних закладів духовного відомства. Ця семінарія як середня духовна школа та головний духовно-навчальний заклад в єпархії характеризувалася високим рівнем освіти викладачів, позбулася становості, переважна більшість вихованців перебувала на казенному утриманні. До семінарії вступали здебільшого випускники духовних училищ.

З 1860 р. у закладі почали викладати психологію та педагогіку. Функціонування при ній зразкової церковнопарафіяльної школи давало змогу випускникам засвоювати здобуті знання на практиці, формувати загальнопедагогічні вміння та навички, отримувати право на вчителювання в церковнопарафіяльних школах і духовних училищах.

Вивчення архівних матеріалів, педагогічної літератури дало змогу виявити, що навчальні програми психолого-педагогічних предметів були інтегрованого змісту, націлювали не лише на засвоєння теоретичних основ наук, а й спрямовувалися на формування навичок педагогічної майстерності вихованців. Наприклад, зміст навчальної програми з дослідної психології П. Коропцева (1861 р.) спрямовувався на ознайомлення студентів з основними поняттями та категоріями загальної, вікової та педагогічної психології, історією їх розвитку та актуальними напрямками тогочасних досліджень, сприяла формуванню вмінь та навичок аналізувати соціально-психологічні явища та процеси. Під час вивчення курсу вихованці семінарії вчилися надавати консультації дітям, батькам у вирішення психолого-педагогічних питань; допомагати у формуванні позитивних взаємин у сім'ї, учнівському колективі, обирати доцільний стиль спілкування з учнями. Характерною особливістю курсу було прагнення викладача надати майбутнім вчителям елементарні відомості про культуру мовлення вчителя та сформувати вміння та навички красномовства. Це відбувалося не лише під час практичних занять, а й під час виконання індивідуальних завдань та педагогічної практики [2, арк. 361-364].

Викладачі семінарії усвідомлювали важливість у підготовці вчителів оволодіння основами теорії і практики виразного читання з метою досягнення високого результату словесної дії, тобто емоційного впливу на слухачів під час читання та мовлення. Викладачі закладу розуміли, що без глибокого знання, практичного засвоєння елементів техніки мовлення не можна досягти виразності читання. Саме тому під час викладання курсів філологічного спрямування особлива увага зверталась на дикцію, лексичне багатство мовлення майбутніх вчителів. Зокрема, викладач риторики, латинської мови М. Пантелєєв під час викладання курсу «Риторика» вимагав досконалого володіння мовним апаратом, уміння правильно користуватися в педагогічних, навчально-виховних цілях мовою та мовленням [9, арк. 5-6].

Вершиною майстерності викладача грецької мови Г.Ф. Миславського було його вміння навчати без примушування. «Як гарний знавець своєї справи, з винятковою пам'яттю, даром слова Г.Ф. Миславський вимагав від майбутніх вчителів глибоких знань, а також ораторського мистецтва» [7, с. 873].

Про викладача – майстра поезії Л. Савича, людину по-справжньому віддану професії та літературі, який виховував власним прикладом, сучасники згадували так: «Він любив поезію так, як більше любити неможливо, з щирою старанністю прагнув цю любов передати й учням. Особливо цінував тих, хто чудово декламував вірші. Найчастіше приносив вірші Г. Державіна і з незвичайним ентузіазмом декламував їх. Він був справжнім малоросом. Мав малоросійський прононс, голос у нього був басистий. До учнів ставився досить гуманно та доброзичливо» [5, с. 409].

Завдяки високому рівню майстерності викладачів, гуманному ставленню та індивідуальному підходу до кожного семінарста, вихованці Полтавської духовної семінарії ставали найкращими вчителями в регіоні: Ф. Петрашевський, М. Сребницький, М. Щербина, М. Михайловський, М. Романовський, К. Орлов, В. Станіславський, В. Кислий, П. Трипольський, О. Зубковський, М. Леонтовський, Г. Бельський, О. Пархоменко та ін. Непересічним викладачем вважав випускника Полтавської семінарії М. Чубова, викладача Лубенського повітового училища, його учень О. Іваницький. Голова Полтавської училищної ради О. Капустянський згадував про нього: «М. Чубов толково та з розумінням справи працював у своїй школі. Це було видно з відповідей учнів, яких я екзаменував 10 червня» [4, с. 611].

Прищеплюючи вихованцям любов до рідної мови та історії свого народу, викладач історії семінарії Ф.Л.Доброленський часто цитував твори Т.Г. Шевченка, «умів майстерно з властивим лише йому тонким гумором охопити риси тієї чи іншої епохи, історичного діяча, дотепно вихопити з історичного документа вдалу цитату. В цих моментах він закривав підручник, відсовував його вбік, починав говорити цікаво та з щирим натхненням» [6, с. 214].

Велика любов до справи, свого предмета, до учнів, широка ерудиція та професійна компетентність викладачів стимулювала в майбутніх вчителів інтерес до дисципліни, сприяла кращому засвоєнню знань. Часописи засідчували, що складні предмети, такі як логіка, філософія та психологія, які викладав В.О. Конопатов упродовж 25 років у Полтавській духовній семінарії, засвоювались студентами достатньо легко та глибоко [3, с.1875].

Аналіз педагогічної літератури, архівних матеріалів дав можливість дійти висновку, що викладачі Полтавської духовної семінарії вимагали від вихованців глибоких знань, вмінь синтезувати матеріал, аналізувати педагогічні ситуації, вибирати засоби взаємодії, висловлення власного погляду, розуміння проблеми, своїх міркувань.

Окрім того, як вказують джерела, в закладі організовувались диспути та гуртки з метою кращого засвоєння знань, формування загальнопедагогічних вмінь та навичок: «Іноді з метою дати більш наочне уявлення про історію церкви Володимир Терлецький влаштовував між вихованцями під своїм керівництвом диспути, а для кращого засвоєння матеріалу створювались між вихованцями міссіонерські гуртки у позаурочний час» [2, с. 261 зв.]. Отже, такі форми роботи сприяли формуванню аналітичного мислення, формували навички ораторського мистецтва, прищеплювали інтерес до предметів, що забезпечувало озброєння вихованців основами педагогічної майстерності.

Згідно з затвердженим у 1884 р. статутом духовних семінарій вказувалось, для практичних занять вихованців при Полтавській семінарії було створено початкову школу з метою щоденного керівництва

викладачем дидактики та ректором семінарії практичними заняттями семінаристів 5 та 6 класу, які слухали курс дидактики. При Полтавській духовній семінарії створено в 1886 р. така 1-класна церковно-приходська школа з 25 учнями.

Досконалого володіння мовним апаратом, уміння правильно користуватися в педагогічних, навчально-виховних цілях мовою та мовленням вимагали викладачі також під час педагогічної практики, яка відбувалась в останній рік навчання в кожному з духовних закладів, мала чітку структуру, була керованою, спрямовувалась на поглиблення знань з психолого-педагогічних дисциплін, розвиток творчих здібностей, формувала інтерес до педагогічної професії. Проведення різноманітних заходів з учнями, проведення уроків та їх аналізу, самоаналізу, формувало загальнопедагогічні уміння та навички: уміння у майбутніх вчителів духовних закладів встановлювати доцільний стиль спілкування, уміння діагностувати рівень розвитку учнів, формувало творчий підхід, новизну та оригінальність, уміння інтерпретувати інформаційні джерела. Самостійна робота передбачала організацію студентами спостереження за навчально-виховним процесом закладу, ведення щоденників педагогічної практики, підготовку звіту. Організація педагогічної практики націлювала майбутніх вчителів на оволодіння широким арсеналом інтелектуальних, моральних та духовних засобів, що забезпечували педагогічний вплив на учня. Виконання різноманітних завдань вимагало від практикантів кмітливості, професійного спрямування сприйняття, пам'яті, мислення, уяви, прояву та розвитку творчих здібностей.

Духовні училища як нижча ланка системи духовної освіти на території Полтавщини функціонували відповідно до загальноурядової політики в галузі освіти в Полтаві, Переяславі, Лубнам, Ромнах. Ці інституції давали початкову підготовку майбутнім служителям церкви.

Програма духовних училищ з 4-річним терміном навчання наближалась до програми чотирьох класів гімназій. Згідно з навчальним планом вихованці вивчали широке коло предметів: основне Богослов'я, Священне писання, церковна історія, догматичне Богослов'я, моральне Богослов'я, літургія, церковне право, пастирське богослов'я, гомілетика, учення про розкол, історія російської церкви, російська мова, педагогіка, логіка та психологія, латинська мова, грецька мова, французька чи німецька мова, математика, фізика, космографія, історія, церковні співи. До курсу педагогіки входила власне дидактика, яка ознайомлювала з правилами навчання, виховання, методиками курсу початкової школи.

Детальне вивчення навчальних планів духовних училищ досліджуваного періоду дало змогу встановити, що на психолого-педагогічні предмети відводилось лише 6-10 % від загальної кількості, що було не зовсім достатньо для ґрунтовної загальнопедагогічної підготовки вчителів [9, арк. 11-11 зв.].

Санкції проти української мови, всієї української культури після Емського акту 1876 р., згідно з яким встановлювалась жорстка цензура на українську літературу, що ввозилася з-за кордону, зумовили українське студентство Полтавщини жваво відгукнутися на всі події, які відбувалися на території країни.

Вивчення педагогічної літератури та архівних матеріалів дало змогу констатувати, що передова молодь Полтавщини, зокрема вихованці семінарії, були поборниками українського слова та української школи. Так в 1902 р. студенти закладу вимагали введення до навчального плану семінарії дисциплін «Історії України» та «Історії української культури». Часописи засвідчували, що ці ініціативи активно підтримували викладачі семінарії, зокрема Ф. Доброленський [6, с. 214].

З метою прищеплення естетичних смаків, формування естетичної культури, розвитку творчих здібностей молоді в духовних закладах Полтавщини організовувалися літературно-музичні вечори, які спрямовувалися на розвиток творчих здібностей майбутніх вчителів, розвивали організаторські здібності, комунікативну культуру, формували навички техніки мовлення. Також викладачі практикували екскурсії до театру, які розвивали естетичні смаки молоді. Так, 2 лютого з ініціативи викладачів Полтавського духовного училища було організовано літературно-музичний вечір. Під час свята звучали народні пісні, твори П. Чайковського, М. Лисенка, М. Леонтовича. Найкращими вихованцями училища В. Виноградовим, П. Костецьким декламувалися вірші Л. Глібова, О. Кольцова, В. Жуковського. Учні закладу демонстрували свої здібності у виконанні творів на фортепіано, вокального співу, струнних інструментів. На захід було запрошено вихованок жіночого єпархіального училища [8, с. 442].

З метою пропаганди релігійних знань, формування світогляду молоді у дусі законслухняності, служінню церкві та Богу викладачі духовних закладів ініціювали у 1907 р. недільні педагогічні читання, на які запрошувалися учні духовних навчальних закладів Полтави, представники громадськості міста. Очолив читання смотритель духовного училища Я. Лисовський. На таких зібраннях обговорювалися питання філософського, морально-етичного та педагогічного характеру. Педагогічні часописи засвідчили, що такі читання користувалися великою популярністю і збирали велику кількість слухачів. Зокрема, зміст першої лекції, яка була організована 15 січня 1907 року, під назвою «Виховання дітей в сім'ї та відношення церкви до сім'ї» актуалізував проблему гармонійних стосунків між подружжям та доцільність добору у вихованні дітей стилю сімейного виховання. Один з очевидців вказував: «Увага публіки не послаблювалась завдяки інтересу теми, художньому викладу матеріалу, майстерності дикції лектора» [1, с. 470]. Отже, такі зібрання сприяли не лише формуванню загальнопедагогічних знань, а й завдяки проблемному викладу матеріалу створювали ситуацію внутрішнього

діалогу для кожного вихованця духовного закладу, який був присутнім на зібранні.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, підготовка вчителів у духовних закладах Полтавщини, озброєння їх основами професійної майстерності здійснювалося на лекційних і практичних заняттях, у системі педагогічної практики. Також передбачалася самостійна аналітична робота, творча робота вихованців, яка включала підготовку рефератів, конспектів, дискусій, участь у різноманітних педагогічних зібраннях. Професійна компетентність майбутніх вчителів духовних закладів Полтавщини формувалася під час вивчення циклу фахових, психолого-педагогічних дисциплін, спецметодик, які викладались майстерними викладачами. Майстерність техніки мовлення шліфувалася під час викладання дисциплін філологічного та педагогічного спрямування, під час педагогічної практики, позааудиторної роботи. Студенти духовних закладів опановували знання про майбутню педагогічну діяльність; розвивали за допомогою виконання різних вправ та оцінки викладачами особистісні якості, актуальні для майбутньої професії, включалися у різні аспекти педагогічної діяльності з метою розвитку професійних вмінь та навичок.

Стаття не вичерпує всіх аспектів проблеми, розкриваючи простір для подальших наукових пошуків, зокрема викладення основних тенденцій розвитку педагогічної думки другої половини XIX століття, які лягли в основу ідей педагогічної майстерності викладачів різних навчальних закладів Полтавщини.

Література

1. Богословские чтения в Полтаве // Полтавские епархиальные ведомости. – 1907. – №10. – С. 462-470.
2. Дело управления Киевского учебного округа с отчетом инспекторов Полтавской и Черниговской губернии. 1880 г. – ЦДІА м. Києва. – Ф. 707, оп. 225, спр. №43. – Арк. 1-365.
3. К 25-летию педагогической деятельности В.А. Конопатова // Полтавские епархиальные ведомости. – 1915. – №24. – С. 1875-1878.
4. Капустянский А. Состояние учебной части в Полтавской губернии / А. Капустянский // Полтавские епархиальные ведомости. – 1872. – №18. – С. 601-616.
5. Крамаренко И. Из воспоминаний об учителях в Полтавско-Переяславской семинарии / И. Крамаренко // Полтавские епархиальные ведомости. – 1880. – №9. – С. 403-409.
6. Мартинович А. Дедушка (памяти учителя Ф.Л. Доброленского) / А. Мартинович // Полтавские епархиальные ведомости. – 1915. – №3. – С. 212-215.
7. Миславский Г.Ф. Некролог / Г.Ф. Миславский // Полтавские епархиальные ведомости. – 1880. – №19. – С. 872- 875.
8. Михайлов М. Литературно-музыкальный вечер в Полтавском духовном училище / М. Михайлов // Полтавские епархиальные ведомости. – 1910. – №6. – С. 440-443.

9. Отчет о состоянии Лубенского духового училища за 1884-85 уч. год. 1886 г. – Державний архів Полтавської області. – Ф. 770, оп.1, спр. № 220. – Арк. 1-29.

10. Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Полтавско епархии за 1896-1897 г. // Полтавские епархиальные ведомости. – 1898. – №11-12. – С. 235-298.

Bibliography

1. Theological reading in Poltava // Poltavskie yeparhialnii vedomosti. – 1907. – №10. – S. 462-470. (in Russian).

2. Occupation of governing of kiev teaching district taking into account inspector Poltava and Chernigov regions. 1880 g. – TsDIA m. Kijiva. – F. 707, op. 225, spr.43. – Ark. 1-365. (in Russian).

3. To the 25th anniversary of pedagogical activity V.A. Konopatova. – 1915. – №24. – S. 1875-1878. (in Russian).

4. Kapustyanskij A. The state of teaching part in poltava region /A. Kapustyanskij // Poltavskie yeparhialnii vedomosti. – 1872. – №18. – S. 601-616. (in Russian).

5. Kramarenko I. The state of teaching part in Poltava region / I. Kramarenko // Poltavskie yeparhialnii vedomosti. – 1880. – №9. – S. 403-409. (in Russian).

6. Martinovich A. Dedushka (To the memory of the teacher F.L.Dobrolenskogo) / A. Martinovich // Poltavskie yeparhialnii vedomosti. – 1915. – №3. – S. 212-215. (in Russian).

7. Mislavski G.F. Necrology / G.F. Mislavski // Poltavskie yeparhialnii vedomosti. – 1880. – №19. – S. 872-875. (in Russian).

8. Mihajlov M. Literature musical evening in poltava religious school / M. Mihajlov // Poltavskie yeparhialnii vedomosti. – 1910. – №6. – S. 440-443. (in Russian).

9. Report on the state of lubenskaya religious school In 1884-85 years. 1886 g. – Derzhavnij arhiv Poltavsk'oyi oblasti. – F. 770, op.1, spr. 220. – Ark. 1-29. (in Russian).

10. Report on the state of church parochial school and school diploma of poltava eparhy for 1896-1897 // Poltavskie yeparhialnii vedomosti. – 1898. – №11-12. – S. 235-298. (in Russian).